

Heikki Kemppinen

Lakimies
5/2021
s. 840–844

Rangaistuksen määräämisen perusteleminen

Käräjätuomari *Tapio Nousiainen* väitteli rangaistuksen määräämisestä vuonna 1961. Muutamia vuosia myöhemmin Nousiainen kirjoitti suuren suosion saavuttaneen opaskirjan, joka oli erityisesti suunnattu nuoremmille tuomareille. Kirja oli nimeltään ”Rangaistuksen tuomitsemisesta. Käytännöllisiä ohjeita tuomareille virkavirheiden välttämiseksi”. Tuossa kirjassaan Nousiainen totesi näin:

”Vasta oikeuskäytäntöön ja tuomarin tehtäviin hyvin perehtynyt vanhempi tuomari saavuttaa tuon merkillisen ja osaksi selittämättömän taidon nopeasti ja alitajuisesti mitä kirjavimmissa rikosjutuissa saavuttaa traditionaalinen rangaistus, joka ei häiriötä tuottavasti poikkea vallitsevasta oikeuskäytännöstä”

Tämä katkelma valottaa hyvin rangaistuksen määräämisen kiehtovuutta oikeustieteellisen tutkimuksen kohteena. Kysymys on ensinnäkin rikostuomarin työn ja tuomiovallan ydinalueesta, ja rangaistusta koskevalla tuomioistuimen ratkaisulla on aina suuri tosiasiallinen vaikutus. Toisaalta rangaistuksen määrääminen ei ole helppoa tai edes mahdollista ilman tietoa rangaistuskäytännöstä. Tämän lisäksi Nousiainenkin on tunnistanut tietyn liikkumavaran välttämättömyyden: mikä on häiriötä tuottava poikkeama käytännöstä, ja mikä ei? Ja miten pärjää tehtävässään nuorempi ja kokemattomampi tuomari?

Osaltaan Nousiaisen lainaus on myös aikansa tuote. Rangaistuksen määräämiseen suhtauduttiin oikeustieteellisessä keskustelussa vielä 1900-luvun alkupuolella tuomarien vapaan harkinnan alueena, jota ei tutkimuksella voida juurikaan tavoittaa. Oikeudenmukaisen rangaistuksen saavuttaminen näyttäytyi lainauksessa merkillisenä ja selittämättömänä, jopa alitajunnan tuottamana.

Nousiaisen aikojen jälkeen rikoslakiin on sisällytetty rangaistuksen määräämistä koskevat yleissäännökset, ja laista löytyy runsaasti muitakin rangaistuksen määräämisen normeja. Etenkin rangaistuksen mittaamisen kohdalla normiohjaus on kuitenkin kiehtovalla tavalla sekä vaativaa että väljää. Esimerkiksi vaatimus rangaistuskäytännön yhtenäisyyden huomioimisesta edellyttää käytännössä sitä, että kahden tuomarin tulisi kyetä määräämään kahdessa samankaltaisessa tilanteessa toisistaan tietämättä kutakuinkin samanlainen rangaistus. Käytössä ei kuitenkaan ole minkäänlaisia sitovia tai edes ohjeellisia rangaistustaulukoita, joten periaatteessa tuomarin harkintavalta rangaistuksen mittaamisessa on yksittäistapauksessa hyvinkin laaja.

***

* Heikki Kemppinen, OTT. *Lectio praecursoria* Helsingin yliopistossa 27.8.2021 pidetyssä väitöstilaisuudessa, jossa kirjoittaja puolusti väitöskirjaansa Rangaistuksen määräämisen perusteleminen.

Tuomarin ”selittämättömistä ajatusoperaatioista” on mahdollista saada tietoa perehtymällä niihin syihin, jotka tuomiossa on tietyn rangaistuksen perusteiksi tarjottu. Samalla perusteluiden kirjoittaminen tarjoaa myös tuomarille itselleen välttämättömän apukeinon oman harkintansa kontrolloimiseksi. Näistä syistä rangaistuksen määräämistä on hedelmällistä lähestyä juuri perustelujen kautta.

2000-lukua lähestyttäessä tuomion perustelemista koskeviin vaatimuksiin alettiin suhtautua entistä vakavammin. Tämän jälkeen perusteltu päätös on entistä vahvemmin nähty keskeisenä osana oikeudenmukaista oikeudenkäyntiä. Rangaistuksen määräämisen perustelemisen osalta kehitys ei kuitenkaan ole ollut aivan samanlaista. Aina viime vuosikymmeniin saakka on ollut oikeuskäytännössä tavanomaista ja hyväksyttävää se, että tuomioistuimet pelkästään toteavat rangaistusta koskevan harkintansa lopputuloksen. Havaintojeni mukaan tämä pitkäaikainen käytäntö saattaa parhaillaan olla murrosvaiheessa, mikä tekee rangaistuksen perustelemista koskevan tutkimuksen suorittamisesta juuri nyt erityisen kiinnostavaa.

Rangaistuksen määrääminen on hankalasti hahmotettava kokonaisuus, joka on tuomarintyön keskiössä ja toisaalta rikosoikeudenkäynnin tausta-arvojen ja peruseriaatteiden kannalta erittäin merkittävä. Kysymys on haastavasta päätöksentekotilanteesta, joka voi olla altis myös tiedostamattomille vaikutteille ja ajatusvirheille. Aihepiirillä on myös ilmeistä yhteiskunnallista merkitystä. Nämä rangaistuksen määräämisen ominaispiirteet riittävät nähdäkseni osoittamaan, miksi rangaistuksen määräämisen perusteleminen ja aiheen tutkiminen on erityisen tärkeää.

***

Rangaistuksen määräämisellä voidaan tarkoittaa erittäin montaa eri asiaa ja aihe hahmotuu pelkästään rikoslakia lukemalla jokseenkin hankalasti. Esitän väitöskirjassani esimerkinomaisen luettelon, jossa on mainittu yli 10 erillistä ratkaisua, jota tuomari ehkä joutuu rangaistusta määrätessään tekemään. Oikeuskirjallisuudessa rangaistuksen määräämisen eri osaratkaisuihin on yleensä suhtauduttu voimakkaasti yksinkertaistaen, mikä ehkä onkin pedagogisesti perusteltua ja osoittaa, että osa aihepiiriä koskevasta kirjallisuudesta on oppikirjallisuutta. Omassa tutkimuksessani olen kuitenkin pyrkinyt aina keskittymään siihen, mitä osaratkaisua kulloinkin käsitellään, sillä näiden ratkaisujen perustelemisellekin voidaan asettaa erilaisia vaatimuksia.

Tutkimukseni käsittelee sitä, miksi ja miten tuomarin tulisi perustella rangaistuksen määräämistä koskevaa ratkaisuaan. Koska perustelujen laatuun ja laajuuteen kohdistettavat vaatimukset ovat varsin vahvasti tapauskohtaisia, en pyri muotoilemaan juurikaan yleisiä kannanottoja siitä, miten rangaistuksia tulisi perustella. Kysymystä tarkastellaan pikemminkin edellä mainituista osaratkaisuista käsin. En myöskään esitä kannanottojani ehdottomina vaatimuksina, vaan pikemminkin rangaistuksen määräämistä koskeviin normeihin ja oikeuskäytän-

töön pohjautuvina kannanottoina niistä seikoista, jotka kussakin tilanteessa olisi perusteluissa suositeltavaa ottaa huomioon. Tutkimuksen lopputuloksena on rangaistuksen määräämistä koskevan normiston systematisointi perustelemisen näkökulmasta.

Tutkimus on kirjoitettu tuomarin näkökulmasta. Keskeisenä syynä tähän on omaan ammattikokemukseeni perustuva havainto siitä, että rangaistuksen määrääminen käytännön tasolla tuottaa rikkaan käsityksen rangaistusnormien sisällöstä ja soveltamisesta, kun taas niiden tarkastelu ulkopuolelta tutkijan silmin saattaa jättää kuvan yleispiirteisemmäksi. Toisaalta tavoitteeni on myös ollut valaista oikeusyhteisölle sitä, mistä tässä ”tuomarien selittämättömässä taidossa” on kysymys, ja samalla tuottaa käytännön lainsoveltamisen ja oikeudenkäynnin toimijoiden tarpeisiin uutta tietoa. Tutkimus on laadittu erityisesti käräjäoikeudessa tapahtuvaa tuomarintyötä silmällä pitäen, mutta eräissä osissa otetaan kantaa myös hovioikeusmenettelyn erityispiirteisiin.

***

Tutkimus jakautuu neljään osaan. Ensimmäiseksi käsitellään rangaistuksen mittaamisen oikeuslähteitä. Tämä johtuu siitä, että rangaistuksen määräämisen perustelut ovat pääsääntöisesti niin sanottuja normiperusteluita. Tällöin perusteluissa avataan sitä, mitä normeja tapauksen tosiseikastoon on sovellettu, miksi sovellettavaksi on valittu juuri kyseiset normit ja miten normeja on sovellettu. Ennen perustelemisen laajempaa käsittelyä on siis syytä perehtyä tarkemmin rangaistuksen määräämistä koskevien oikeuslähteiden sisältöön. Tarkastelu on rajattu rangaistuksen mittaamiseen, sillä siinä kysymys oikeuslähteiden tulokinnasta ja soveltamisesta on yleisluonteisen normiohjauksen takia erityisen kiinnostava ja tavanomaisesta oikeudellisesta päättelystä poikkeava. Samalla perehdytään rangaistuskäytännön yhtenäisyyden vaatimukseen, jolla on keskeinen merkitys myös perustelemista käsiteltäessä. Tähän liittyvää normaali-rangaistuksen käsitettä tarkastellaan laajasti ja osin kriittisesti.

Rangaistuksen mittaamisen oikeuslähteitä käsiteltäessä erityishuomiota suunnataan korkeimman oikeuden ennakkopäätöksiin. Tutkimuksessa osoitetaan, että korkeimman oikeuden oikeuskäytännössä on tältä osin tapahtunut huomattava muutos viimeksi kuluneen kymmenen vuoden aikana. Kun aikaisemmin ajateltiin, että ennakkopäätöksiä rangaistuksen mittaamisesta ei oikeastaan voida mittaamisharkinnan tapauskohtaisuuden vuoksi antaa, muodostavat tämänkaltaiset ratkaisut nyttemmin jo merkittävän osan kaikista ennakkopäätöksistä. Esitän, että keskeinen syy tähän kehitykseen on ollut korkeimman oikeuden ratkaisuissa mainittu nimenomainen tarkoitus ennakkopäätösten aseman vahvistamisesta alempien oikeusasteiden rangaistuksen mittaamista koskevassa harkinnassa. Käsittelen myös sitä, minkälaisia ennakkopäätöksiä korkeimman oikeuden mittaamisratkaisut itse asiassa ovat.

Rangaistuksen määräämisen perustelemista koskevat tutkimuksen pääjaksot on jaettu kysymyksiin ”miksi perustella” ja ”miten perustella”. ”Miksi”-kysymyksen perkaaminen aloitetaan käsittelemällä tuomion perustelemisesta yleisesti esitettyjä näkemyksiä, ja erityisesti perustelemisen erilaisia funktioita. Rangaistuksen määräämisen perustelemisesta lain esitöissä ja oikeuskirjallisuudessa esitettyjen näkemysten läpikäynti osoittaa, että perustelemista on perinteisesti pidetty tarpeellisenä nimenomaan tietyissä tilanteissa. Käsitys siitä, että rangaistus voitaisiin jättää perustelematta niin sanotuissa rutiinitapauksessa, asetetaan kriittisen tarkastelun kohteeksi. Tässä yhteydessä osoitetaan, että rajanveto rutiinitapauksen ja muun kuin rutiinitapauksen välillä on vaikeasti hahmotettava ja vaikuttaa rakentuvan tuomarin subjektiiviseen käsitykseen asiasta. Jaottelun yhteys rangaistuksen määräämisen osaratkaisuihin ei ole myöskään selvä. Samalla käsitellään intuition vaikutusta rangaistusseuraamusta koskevassa harkinnassa, ja perustelemisen hyötyjä tunneperäisten reaktioiden ja ajatusvirheiden kontrolloinnissa. Tutkimuksessa hyödynnetään tältä osin myös oikeuspsykologisen tutkimuksen tuottamaa tietoa. Lopputuloksena todetaan, että rangaistuksen määräämistä olisi syytä perustella kaikissa tapauksissa.

”Miten”-kysymystä lähestytään ensin esittämällä erilaisia tilanteita, joissa rangaistuksen määräämisen perustelemiseen on syytä kiinnittää erityistä huomiota. Tällaisia tilanteita ovat esimerkiksi olennaiset poikkeamat rangaistuskäytännöstä ja asianosaisten seuraamuskannanotoista. Samalla esitetään huomioita rutiinitapausten perustelujen sisällöstä. Hyväksyttävänä ei nähdäkseen voida näissäkään tapauksissa pitää sitä, että rangaistuksen esimerkiksi pelkästään todetaan olevan oikeudenmukainen. Tällainen toteamus ei millään tavalla valota tuomarin näkemystä rangaistuskäytännöstä. Perusteluissa huomioitavia seikkoja käsitellään tämän jälkeen erikseen eräiden keskeisten rangaistuksen määräämisen osaratkaisujen kannalta. Tarkasteltavaksi tulevat esimerkiksi yhteisen rangaistuksen määrääminen ja erilaiset koventamis- ja lieventämisperusteet. Perustelujen sisältöä koskeville johtopäätöksille haetaan rangaistuskäytännön yhtenäisyyttä koskevan vaatimuksen lisäksi tukea etenkin korkeimman oikeuden oikeuskäytännöstä, ja huomiota kiinnitetään erikseen myös rangaistusten perustelemiseen hovioikeudessa. Tutkimuksessa osoitetaan, että erilaisia rangaistuksen määräämisen normeja on viime vuosikymmenten aikana muutettu siten, että tuomarin harkintavalta on entistä laajempaa. Esimerkkejä tästä ovat yhteistä rangaistusta, jäännösrangaistuksen täytäntöönpanoa sekä aikaisempien tuomioiden huomioimista eli niin sanottua jälkikonkurrensia koskevat säännökset. Tämä osaltaan tukee sitä, että rangaistusten perustelemiseenkin suhtauduttaisiin aikaisempaa vakavammin.

Tutkimuksen viimeisessä osassa luodaan katsaus rangaistuksen määräämisen perustelemiseen tuomioistuinkäytännössä noin 160:sta käräjäoikeustuomiosta ja näihin tuomioihin liittyvistä noin 100:sta hovioikeustuomiosta muodostetun aineiston perusteella. Aineiston tarkastelussa on keskitytty erityisesti siihen, missä

määrin ja minkälaisissa tilanteissa rangaistuksen määräämistä on ylipäänsä perusteltu ja miten erilaisia rangaistuksen määräämisen osaratkaisuja on perusteluissa käsitelty. Aineiston perusteella rangaistusta koskevien perustelujen laajuus korreloi tuomitun rangaistuksen vakavuuden ja pituuden kanssa. Tutkimuksessa esitetyt kannanotot rangaistuksen määräämisen osaratkaisujen perusteleminen saavat jossain määrin tukea aineistosta.

Rangaistuksen määrääminen on vaikea tehtävä. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että siihen tulisi suhtautua suurpiirteisesti tai leväperäisesti – puhumattaan siitä, että siitä muodostuisi pelkkään tuomarien ammattitaitoon ja kokeemukseen perustuva salatiede. Olen tutkimuksessani osoittanut, että rangaistusta koskevan ratkaisun merkitys, laaja harkintavaltia ja siihen liittyvä intuition ja oman tuomaripersonallisuuden kontrollointi on otettava tuomarin näkökulmasta vakavasti, ja tähän tehtävään parhaan välineen antavat juuri kunkin tilanteen laatuun ja laajuuteen sopivat rangaistuksen määräämisen perustelut. Samalla perustelut tarjoavat paremmat puitteet rangaistuksista käytävälle keskustelulle jutun asianosaisten, oikeusyhteisön ja koko yhteiskunnan tasolla.